Tuukka Tomperi

Salaliittoteorioita jäljittämässä

Pasi Kivioja, *Salaliittoteorioiden ihmemaassa. Tositarinoita ihmisistä kaninkolossa*. Docendo, Jyväskylä 2022. 326 s.
Noora Mattila, *Heränneet. Maailma salaliittoteoreetikoiden silmin.* Otava, Helsinki 2022. 348 s.
Juha Räikkä, *Salaliittoteorioiden filosofia. Temppeliherroista liskoihmisiin*. Gaudeamus, Helsinki 2021. 286 s.
Markus Tiittula, *Taistelu totuudesta. Mikä salaliittoteorioissa koukuttaa ja miksi ne pitää ottaa vakavasti?* WSOY, Helsinki 2022. 227 s.

Kansanedustaja Ano Turtiaisen twiittausten linkkipolkuja seuraamalla voi löytää vyyhtejä, joissa kietoutuvat Venäjän propaganda, koronapandemiavalheet, fundamentalistinen raamatuntulkinta, rangaistuksen lupaaminen Suomelle ja ”lännen globalisteille” sekä satoja vuosia vanhat salaliittouskomukset. Tyypillinen Turtiaisen postausten sisältö on myös varoittaa seuraajia, että heitä huijataan: epäile kaikkea, äläkä etenkään usko hallitukseen, viranomaisiin, tutkijoihin ja ”valtamediaan”!

Absurdien maailmankuvien ja herkkäuskoisuudesta varoittelemisen ristiriita on hätkähdyttävä. Silti yhdistelmä on juuri salaliittoteorioiden ytimessä. Ristiriitaisuus myös tekee aiheen kiehtovaksi ja suorastaan pakottaa ihmettelemään, mihin salaliittoteorioiden vetovoima perustuu, kuinka levinneitä ne ovat ja pitäisikö niistä olla huolissaan. Ilmiön monialainen ymmärtäminen on neljän hiljattain ilmestyneen kirjan tavoitteena.

Juha Räikkä aloittaa analysoimalla salaliittoteorian käsitettä. Termin arkikäyttöä seuraten hän määrittelee sen jonkin tapahtuman selittämiseksi salaliitto-oletuksella, joka on ristiriidassa vallitsevien asiantuntijakäsitysten kanssa ja jolta vaaditaan vähemmän näyttöä kuin näiltä vallitsevilta selityksiltä. Kaikki salaliittoteoriat eivät ole laajoja ja synkkiä, eihän esimerkiksi tunnettuihin oletuksiin joidenkin kuuluisuuksien kuoleman lavastamisesta sisälly mitään uhkakuvia tai ylipäätään moraaliarvostelmaa. Harmittomiin uskomuksiin suhtaudutaan usein huumorilla, mutta salaliittoteorioista puhutaan, huolestutaan ja kirjoitetaan kirjoja kattavampien ja vakavampien tarinoiden yhteiskunnallisten vaikutusten vuoksi.

Noora Mattilan (68) haastattelema yhteiskuntatieteilijä Tuukka Ylä-Anttila tiivistää salaliittoteoriat tarinoiksi vallasta. Se kuvaakin hyvin merkittävimpiä tarinoita: niissä kerrotaan, että valta on jossain, missä sen ei tiedosteta olevan (salaisuus), missä sen ei pitäisi olla (kansalaisten pettäminen) ja missä sitä käytetään salamyhkäisesti ja pahoin aikein (moraalinen uhka). Ihmisten pitää havahtua tähän, jotta maailma pelastuisi. Kattavimmat salaliittoteoriat ovat luonteeltaan kuin uskonnollisia pelastuskertomuksia, joilla on poliittinen sisältö. Tässä mielessä uskomukset noudattavat vuosisatoja vanhaa rakennetta esimerkiksi juutalaisten tai salaseurojen (kuten vapaamuurareiden) syyllistämisestä. Salaliittouskomusten hyödyntäminen nykyisen laitaoikeistolaisen populismin käyttövoimana toistaa siis historiasta tuttuja kuvioita.

Salaliittouskomusten käyttö poliittisissa narratiiveissa osoittaa myös, ettei niitä levittääkseen välttämättä tarvitse uskoa niiden sisältöön. Uskomuksia voi ylläpitää myös saavuttaakseen jotakin hyötyä ja vaikuttaakseen muihin. Siinäkin mielessä ne muistuttavat uskonnollisia uskomuksia ja vastaavia tunteille ja moraalille suuntaa antavia ”suuria kertomuksia”. Räikkä kutsuu ”salaliittoideologiaksi” ajattelutapaa, jossa merkittävien yhteiskunnallisten ilmiöiden oletetaan selittyvän salaliitoilla.

Salaliittouskomuksia arkkityyppisinä kertomusrakenteina tarkasteli jo Jonas Sivelä kirjassaan *Kaiken takana on salaliitto* (Atena, Jyväskylä 2015). Vaikka kirjoissa on paljon päällekkäisyyttä, kullakin on myös oma näkökulmansa, minkä ansiosta ne valaisevat aihetta toisiaan täydentäen. En tosin voi suositella niiden lukemista yhtä heittoa. Niiden avaamiin inhimillisiin syövereihin sukeltaminen ei ole aivan kevyttä.

Räikän kirja on filosofisin ja ylipäätään akateemisin. Räikkä jäsentelee salaliittoteorioita useiden filosofisten kysymysten näkökulmasta: salaliittoteorian käsitteen lisäksi muun muassa salaliittoteorioiden tiedollinen ja argumentatiivinen luonne, tiedon oikeuttaminen, uskomusten muodostuminen ja salaliittouskomusten eettinen arviointi. Kirja on paikoin raskassoutuinen ja päätyy välillä epäolennaisilta tuntuviin näkökulmiin. Aihepiirin filosofisista ongelmista kiinnostuneen kannattaa silti tutustua siihen, ja se myös sisältää laajimman viiteapparaatin syvempää perehtymistä varten.

Muut kirjat ovat tyyliltään tutkivaa journalismia ja niiden kirjoittajat toimittajia. Henkilökohtaisin on Noora Mattilan teos, jonka motivaatio ja eteneminen pohjaavat keskusteluihin hänen salaliittoihin uskovan yhdysvaltalaisen anoppinsa Susanin kanssa. Kirja luotaa salaliittoepäilyihin ajautuneen ihmisen mielenmaastoa ja elämänhistoriaa ja on varmasti osuvinta luettavaa niille, jotka ovat omassa elämässään päätyneet vastaaviin tilanteisiin, joko käsittelemään läheisensä salaliittoajatuksia tai sitten sukeltamaan niihin itse.

Kaikissa kolmessa journalistisessa kirjassa esitellään ja haastatellaan alan suomalaista kenttää. Tiittulan kirjan alkuosa on katsausta tunnetuimpiin vuosikymmeniä kiertäneisiin salaliittokertomuksiin, ja viihteellisesti

aiheesta kiinnostunut lukija saa ehkä siitä helpoimmin tyydytystä uteliaisuudelleen. Kivioja puolestaan esittää tiivistelmiä näistä kertomuksista, luo haastatteluin henkilökuvia monista suomalaisista hahmoista, jäljittää heidän yhteyksiään, referoi laajasti aihetta käsittelevää tutkimusta ja raportoi Strategisen tutkimuksen neuvoston rahoittaman FINSCI-tutkimuksen toteuttaman kansalaiskyselyn vielä muutoin julkistamattomia havaintoja. Kiviojan kirja toimii hyvin keskivertolukijan tai yhteiskunnallisesti aiheesta kiinnostuneen tutkijan johdatuksena aihepiiriin. Kirjan käyttäjänä jääkin kaipaamaan asia- ja henkilöhakemistoa, joka olisi vielä vahvistanut käsikirjamaisuutta.

Ihmisiä kaninkoloissa

Tyyppitapauksena voi pitää Kiviojan kirjan ensimmäisessä henkilökuvassa esiintyvää entistä *Salatut elämät* -näyttelijää, sittemmin hyvinvointibisnekseen siirtynyttä Tuomas Kytömäkeä. Hänen uskomuksensa ovat sekä lajissaan kuvaavia että niin hämmästyttäviä, että välillä on laskettava kirja käsistä sulatellakseen lukemaansa. Kytömäki tunnetaan QAnon-liikkeen levittäjänä Suomessa. QAnonin suosio oli huipussaan ennen Yhdysvaltain kongressin valtausta, minkä jälkeen se on huomattavasti hiipunut. Tähän on vaikuttanut myös liikkeen salaliittotarinoiden poistaminen suosituimmilta sosiaalisen median alustoilta. Vielä haastattelussa elokuussa 2021 Kytömäki kuitenkin uskoo, että QAnonissa fabuloitu oikeamielinen puhdistus valtiojohtajien pidätyksineen on jo alkanut, ja kaikki paljastuu vuoden loppuun mennessä (Kivioja, 14–15). Mukana ovat myös liskoihmiset sekä maailmaa johtava ”Illuminatin eli siniveristen muodostaman salaseuran luoma varjohallitus”, joka on ”alun perin tullut tänne muualta”.

Salaliittouskomusten tavanomainen piirre onkin kaikkien kirjojen perusteella niiden kasautuminen. Jos ihminen uskoo yhteen, hän alkaa herkemmin uskoa muihinkin: ”Jaoin juuri eilen sosiaalisessa mediassa meemin, jossa todettiin, että samat ihmiset, jotka tappoivat Kennedyn, olivat samat henkilöt, jotka räjäyttivät WTC-tornit ja samat henkilöt, jotka ovat hoitaneet tämän koronan” (Kivioja, 17).

Kiviojan, Mattilan ja Tiittulan kirjoissa on lukuisia esimerkkejä ihmisistä ja yhteisöistä, jotka siirtyvät yhdestä toiseen: juutalaisten kabaali, ”kolmetoista sukua”, Illuminati, ”eliittiin” kuuluvien ”pankkiirisukujen”, valtionpäämiehien ja kuningashuoneiden ”globalistinen” Bilderberg-salaliitto, George Soros ja Bill Gates, ”Big Pharma”, korona- ja rokotesalaliitot, lentokoneiden levittämät ”kemikaalivanat” (*chemtrails*), vasemmistoliberaalien pyörittämät pedofiiliringit (Pizzagate), USA:n presidentinvaalien väärentämisväitteet ja joissain tapauksissa myös peltokuviot, ufot ja liskoihmiset, sekä kaikkea tätä sekaviksi paketeiksi koostavat megateoriat ”Uudesta maailmanjärjestyksestä” (*New World Order*) ja QAnonista.

Arvion kirjoittajana tuntuu tarpeelliselta korostaa, etten liioittele kirjoissa haastateltujen ihmisten kertomuksia. Ja vaikka ne kuulostavat parodialta, varsinainen lajityyppi on tragedia.

Yleisinhimillinen alttius ja valaistumisen kaipuu

Internet on mahdollistanut salaliittoteorioiden moninaistumisen ja leviämisen. Verkko on itsessään kuin ääretön kaninkolo, jossa jokainen paikka johtaa lukemattomiin toisiin paikkoihin. Journalistinen media on puolestaan nostanut ilmiötä esiin, osin puhtaasti kaupallisista syistä klikkiotsikoiden ja räväköiden juttujen muodossa, mistä mediaa kritisoivatkin kirjoissa monet tutkijat.

Salaliittouskomusten suosiota on tutkittu etenkin Yhdysvalloissa ja arvioitu, että puolet väestöstä uskoo ainakin yhteen salaliittoväitteeseen (Tiittula, 5). Kiviojan raportoimassa FINSCI-kyselyssä edustavalle otokselle suomalaisia esitettiin 62 salaliittoväittämää ja selvitettiin, olivatko vastaajat kuulleet niistä ja uskoivatko he niihin. Useimmin tunnistettu (86 %) oletus oli, että koronavirus päästettiin tahallisesti liikkeelle laboratoriosta, mutta eniten (38 %) oltiin ”ainakin vähän samaa mieltä” väitteestä, jonka mukaan Lee Harvey Oswald ei toiminut Kennedyn salamurhassa yksin.

Kirjat toisaalta kumoavat mielikuvan, että salaliittouskomukset olisivat nyt läpäisseet väestön ennennäkemättömän laajasti. Vaikka niitä on samanaikaisesti liikkeellä enemmän kuin ennen, ja vaikka niihin ehkä uskoo maailmassa suurempi ihmismäärä kuin aiemmin, joissain historian vaiheissa esimerkiksi usko juutalaisvastaisiin teorioihin saattoi olla kokonaisten kansakuntien jakamaa. Vasta toisen maailmansodan jälkeen salaliittouskomukset muuttuivat epäilyttäviksi ja paheksutuiksi länsimaisessa yleiskulttuurissa. Vaihtelua on myös globaalisti. Vaikka salaliittokertomukset ovat demokraattisissa länsimaissa salonkikelvottomia, ja Trumpin kaltaiset populistit vaikuttavat räikeiltä poikkeuksilta, tarinoita käytetään yhä epäröimättä poliittisissa puheissa monissa muissa maailmankolkissa, lähimmäs katsoen Venäjällä.

Tutkimuksista tiedetään, että alttius salaliittouskomuksiin on tilastollisesti yhteydessä muun muassa matalaan koulutustasoon, suppeampaan yleistietämykseen, heikompiin kognitiivisiin kapasiteetteihin, mielenterveyden epävakauteen, herkkäuskoisuuteen, taikauskoihin, uskonnollisuuteen ja ääri-ideologioiden kannatukseen. On ilmeistä, että monet geneettiset, psykologiset ja yhteiskunnalliset tekijät kasautuessaan altistavat tietynlaisille uskomusrakenteille ja niiden tuottamille elämyksille ja tunteille.

Yhtenä psykologisena mekanismina moniin ihmisiin selvästi vetoaa lupaus ”valaistumisesta” ja vihkiytymisestä vain harvojen tajuamiin totuuksiin. Mattilan kirjan nimen mukaisesti salaliittouskovaiset tyypillisesti kuvaavat kokemustaan ”heräämiseksi”. Elämyksellisyys näkyy myös salaliittouskomusten henkilöja tarinavetoisuudessa. Kertomukset yksinkertaistavat ja vääristävät hankalat ilmiöt helppotajuisiksi ja suovat helpottavan elämyksen, jopa nautinnon ”ymmärtämisestä”. Inhimillistä on myös suuresti ylikorostunut

kuvitelma käsityskyvyistämme, mitä Räikkä (86) kutsuu ”ymmärryksen syvyyden illuusioksi”.

On kuitenkin virhe kuvitella, että ihmisiä voisi jakaa salaliittouskovaisiin ja meihin muihin. Nämä kognitiiviset taipumukset ovat yleisinhimillisiä, vaikka tiettyjen tekijöiden kasautuminen herkistääkin joitain salaliittonarratiiveille muita enemmän.

Epäluottamus ja poliittinen polarisaatio

Salaliittouskomusten haitallisuutta arvioidessaan Tiittula on jyrkin ja Mattila pidättyväisin. Kaikki kirjat pohtivat niin suoria kuin välillisiä haittoja. Tyypillisistä suorista haitoista on viime vuosina keskusteltu julkisuudessa etenkin koronapandemian ja rokotteisiin kohdistuvien epäluulojen sekä USA:n vaalivalheiden vuoksi.

Huolestuttavin ongelma on salaliittouskomusten manipuloiva hyväksikäyttö, jonka kannalta ei ole väliä, kuinka pitkäkestoinen jokin uskomus on. Olennaista on, mitä niillä hetkellisesti saadaan ihmiset tekemään: rahoittamaan kulttia, maksamaan kursseista ja ”hyvinvointituotteista”, äänestämään tai hyökkäämään poliittisen vastustajan kimppuun tai sotimaan valtion puolesta. Muutaman vuoden päästä voi seurata syvä pettymys lupauksiin ja uskomuksiin, mutta tehtyjä tekoja se ei enää pyyhi.

Kirjojen yhteisenä sanomana on yhteiskunnallisen luottamuksen ratkaiseva merkitys. Salaliittoväitteiden levittäjät synnyttävät epäluottamusta, joka rapauttaa demokratiaa. Se myös lietsoo polarisoitumista, joka puolestaan myrkyllisessä kehässä synnyttää lisää epäluottamusta. Kuten Mattilan (257) haastattelema tutkija Niko Pyrhönen toteaa, olennaista ei ole se, mihin uskotaan, vaan mihin ei uskota – ja juuri siksi epäluottamus siirtyy herkästi asiasta toiseen.

Kriittinen ajattelu ja tiedon verkosto

Salaliittouskovaiset kuvaavat itseään kriittisiksi ajattelijoiksi ja kehottavat muita ”tutkimaan” asioita. Filosofian ja tieteellisen tutkimuksen toteuttama kriittisyys on kuitenkin harkintaa, jolla voidaan päätyä niin hyväksyviin kuin hylkääviinkin lopputulemiin: ”Osa kriittistä arvostelukykyä on päinvastoin juuri valmiutta tunnistaa tilanteet, joissa tietolähteeseen voi luottaa” (Räikkä, 67). Kriittisestä ajattelusta salaliittouskomukset eroavat myös siten, että niissä ei kyseenalaisteta yksittäisiä väitteitä täsmällisillä perusteilla, vaan kohdistetaan heikosti perusteltu ja epämääräinen epäilys kokonaisiin instituutioihin tai yhteisöihin. Jälkimmäinen tuhoaa koko tutkitun tiedon ja luotettavan tietämisen mahdollisuuden, sillä Räikän (71) muistuttamaan tapaan ”tieteen kenttä muodostaa jättimäisen verkoston” ja jokainen ammattitutkijakin joutuu luottamaan muiden tutkijoiden tuottamaan tietoon. Totuudet ovat monesti arkisia ja tietäminen pitkäveteistä. Maailman ymmärtäminen edellyttää sitkeää, järjestelmällistä ja kognitiivisesti vaativaa opiskelua eri tieteenalojen parissa.

Salaliittoajattelijalle voi myös muistuttaa, että hän omalla toiminnallaan osoittaa jo luottavansa tiedon verkostoon asiantuntijoineen: valo syttyy katkaisimesta, jääkaappi estää ruokia pilaantumasta, autot pysyvät tiellä, laivat pinnalla ja lentokoneet ilmassa – ja tietotekniikka tuo mahdollisuuden tutustua mitä eriskummallisimpiin väitteisiin, jotka ovat ristiriidassa koko tietämyksemme verkoston ja arkisen käyttäytymisemme kanssa. Räikkä (79) toteaakin, että on ”psykologinen tosiasia”, että aina jo tukeudumme vallitsevaan julkiseen tietoon, vaikka haluaisimme muuta väittää. Siten ihmisten ”on rationaalista uskoa asioita, joita he eivät ymmärrä”, ja elämänmuotomme edellyttää meidän luottavan valtavaan määrän asiantuntijoiden eli tiedollisten auktoriteettien hallitsemaa tietoa, jonka sisällöstä meillä ei ole summittaistakaan käsitystä.

Kaikki kirjat tarjoavat käytännön näkökulmia haitallisten salaliittouskomusten ehkäisemiseen. Koulutus, tieteellisen ymmärryksen ja medialukutaidon vahvistaminen, tieteen popularisointi, asiantuntijoiden ja tavallisten kansalaisten lähentäminen, journalismin käytäntöjen kehittäminen ja monet muut tutut ehdotukset mainitaan. Esimerkiksi Kivioja päättää kirjansa hyödylliseen listaan lähdekritiikin keinoja.

Koskettavin kirjoista on Mattilan kertomus matkastaan anoppinsa ajatuksiin ja tunteisiin, ja samalla omiinsa. Salaliittoihin uskovia läheisiä kohtaaville Mattila (303) jakaa omat kokemuksensa:

> ”Keskittyminen vain vaarallisuuteen, moraalittomuuteen ja disinformaation ’koneistoon’ ei juurikaan auta minua ja muita, jotka yrittävät tulla toimeen eri tavalla ajattelevien läheistensä kanssa. [...] Minua auttoi ensinnäkin se huomio, että sekä salaliittoajattelussa että rokotevastaisuudessa Susania ja minua erottaa pohjimmiltaan luottamuksen taso. Ei itsekkyys, irrationaalisuus tai vastuuttomuus, vaan luottamus. Lisäksi minua auttoi sen pohtiminen, mitä luottamus oikeastaan onkaan.”

Salaliittouskomuksia käsitellään perusteellisemmin lehden verkkosivuilla arvion laajassa versiossa: netn.fi/fi/lehti/niin-nain-422